

ЗМІНИ В ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ наприкінці XIX – на початку XX ст.

Досліджено зміни в земельних володіннях на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. З'ясовано чинники, які вплинули на зміни у земельних відносинах у цьому регіоні України.

Ключові слова: Волинь, земельні володіння, оренда, селяни, поміщики.

Исследовано изменения в земельных владениях на Волыни в конце XIX – начале XX вв. Выяснено факторы, которые повлияли на изменения в земельных отношениях в этом регионе Украины.

Ключевые слова: Волынь, земельные владения, аренда, крестьяне, помещики.

It is investigated changes in ground possession on Volyn at the end of XIX – the beginning of the XX c. It is found out factors which affected changes in the ground relations in this region of Ukraine.

Key words: Volyn, ground possession, rent, peasants, landowners.

Об'єктивний аналіз змін у земельних відносинах на Волині, що відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст., та дослідження чинників, що вплинули на них, складають актуальність статті.

Дослідження земельних відносин на українських землях, у тому числі й у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово були об'єктом наукових досліджень українських учених. Цю проблему в різних аспектах розглянули у своїх наукових працях В. Теплицький [1], Р. Оксенюк [2], І. Власюк [4], П. Олешко [5], П. Зайончковський [6], В. Волковинський і Ю. Левенець [8] та інші.

Наприкінці XIX ст. у Російській імперії відбувалися зміни, які позначилися на економічній ситуації в країні. Незважаючи на позитивну динаміку зростання промисловості, ключову роль в економічному розвитку держави продовжувало відігравати сільське господарство. Після відміни кріпосного права у 1861 р., селяни змушені були платити викупні платежі. Наявність сільської общини великою мірою гальмувала розвиток капіталістичних відносин на селі. Ці та ряд інших причин негативно впливали на розвиток селянських господарств. Не була у цьому плані винятком і Волинська губернія.

Досліджуючи зміни в земельних відносинах у цьому регіоні України, варто перш за все окреслити основні категорії землевласників. Як і в більшості Правобережних губерній, на Волині в той час переважало поміщицьке землеволодіння. Великою мірою впливало на земельну ситуацію в країні те, що у Волинській губернії була найнижча в Україні розорюваність земель – лише 37,9 % [1, с. 205]. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. стали все чіткіше проглядатися тенденції щодо скорочення землі, яка була у власності дворян-поміщиків. В результаті непристосованості до ведення господарства в нових умовах частина поміщиків розорювалася й була змушена брати позики у Дворянському банку, закладати свої маєтки, віддавати їх в оренду чи навіть продавати.

Загалом на Правобережній Україні значна частина маєтків, у яких раніше господарство велося виключно кріпосною працею і де не було власних оборотних коштів, після реформи опинилася у складній ситуації. Саме такі дворянські маєтки здавалися в оренду чи продавалися. За період із 1866 по 1880 рр. у трьох правобережних губерніях було продано з торгів здебільшого польськими поміщиками російським та українським поміщикам та купцям 2 447 маєтків

загальною площею 1 613 тис. десятин вартістю понад 42 млн. руб. Частина поміщиків, щоб врятуватися від розорення у зв'язку з відсутністю у них коштів на переведення господарства на капіталістичний лад, знищувала лісові масиви, продаючи деревину лісопромисловцям та деревообробним підприємствам у величезних обсягах. У своєму звіті у 1879 р. волинський губернатор зазначав, що частина поміщиків, які не мали оборотних коштів для ведення господарства в нових умовах, віддали свої маєтки у довгострокову оренду підприємцям. Таких маєтків у 1879 р. у губернії було 472 загальною площею 486 543 десятин землі [1, с. 252-253]. Щодо продажу і застави маєтків, то їх кількість неухильно збільшувалася. В 1896-1900 рр. в Україні було заставлено 4 210 маєтків, з них до продажу було оголошено Дворянським банком 396 [1, с. 251].

Така ситуація з заставою і продажем поміщицьких маєтків не обминула й Волинь. Хоча дореформені борги поміщиків були списані за рахунок викупних платежів селян, поміщицькі господарства у 1888 р. знову мали борг на суму 12 136,4 тис. руб., а до 1903 р. він зріс до 58 935,5 тис. руб. Це призводило до зменшення дворянського землеволодіння. За період з 1862 по 1905 рр. поміщики Волинської губернії втратили 534 тис. десятин землі. 50 % приватновласницьких земель, переважно дворянських, станом на початок 1897 р. було заставлено в Дворянському банку за борги. Але в цілому це не свідчило про повний занепад поміщицького землеволодіння, бо частина поміщиків навпаки збільшила свої земельні володіння і створила великі капіталістичні господарства [2, с. 22-23].

Отже, як бачимо, наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, в тому числі й на Волині почали проглядатися тенденції щодо зменшення поміщицького землеволодіння у зв'язку з нездатністю частини дворян-поміщиків пристосуватися до нових форм ведення господарства. Це зумовило те, що кількість маєтків, які здавалися в оренду чи продавалися зростала. У своїй більшості їх покупцями були поміщики чи купці, які перевели господарство на капіталістичні

рейки. Певну частину земель купували й селяни.

Варто відзначити, що на Волині була значна диференціація поміщицьких землеволодінь. Для більшої аргументації цього твердження проаналізуємо обсяги поміщицьких землеволодінь у Рівненській волості Рівненського повіту Волинської губернії. З п'яти маєтків, які знаходилися на території волості, станом на 1913 р. найбільший був у власності князя Януша Радзивілла, загальна кількість землі в ньому становила 7 194 десятини; князю Казимиру Любомирському належав маєток загальною площею 4 105 десятин; власником третього був відомий політичний діяч В. Шульгін – він у волості володів 1 985 десятинами землі; два маєтки були незначними за обсягом 412 і 165 десятин землі кожен [3, арк. 57-58]. Окрім цього, великі землевласники, зокрема, князі Я. Радзивілл і К. Любомирський, (як свідчать документи того періоду) крім земельної власності володіли й підприємствами, млинами тощо. Свої господарства вони вели з використанням новітніх на той час здобутків агротехніки. Щодо В. Шульгіна, то він, окрім землі, також мав у своїй власності й новозбудований Бабино-Томахівський цукровий завод. Крім володінь у Рівненській волості, В. Шульгін мав у своєму володінні маєток в Острозькому повіті Волинської губернії загальною площею близько 500 десятин землі.

Це свідчить, що частина поміщиків-дворян вели сільське господарство, орієнтуючись на ринок, а ті, хто цього не робив, поступово втрачали свої земельні володіння. Таким чином, серед поміщиків існувала серйозна майнова диференціація.

Щодо національного складу волинських поміщиків, то впродовж XIX ст. кількість маєтків, які належали полякам, поступово скорочувалася. Якщо на початку XIX ст. основну масу поміщиків Волині становили поляки, то станом на 1897 р. із 12 827 окремих приватновласницьких одиниць полякам належало 1 307 маєтків. Стосовно маєтків, які були у власності українців, то станом на 1913 р. на Волині було 1 488 володінь площею від 50 до 100 десятин та 2 504 володіння площею понад 100 десятин.

У регіоні почали проглядатися тенденції щодо скорочення великих землеволодінь. За період з 1860 по 1900 рр. вони скоротилися на 26 % [4, с. 61; 5, с. 8-10].

Хоча середній розмір поміщицьких землеволодінь на Волині становив 790,1 десятин землі на одне господарство, варто враховувати, що в той час існували й поміщики, чий земельні володіння налічували не один десяток тисяч десятин землі, а в деяких, як, скажімо графа А. І. Потоцького, було більше 100 тис. десятин землі. Крім нього, величезними земельними володіннями у цьому регіоні володіли, як уже зазначалося князі Любомирські, Радзивілли, Сангушки та деякі інші магнати. Крім представників старих аристократичних родів величезні земельні латифундії мали також і промисловці. Так, родина власників цукрових заводів – Терещенків, мала у своєму володінні більше 140 тис. десятин землі, в тому числі й на Волині.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у поміщицькому землеволодінні на території Волинської губернії відбулися зміни, які були продиктовані проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство. Частина дворян-землевласників розорялася й змушена була продавати свої землі. Інші землевласники, які під час ведення свого господарства орієнтувалися на ринкові відносини й мали обігові кошти, не лише зберегли свої володіння, але й значно їх збільшили.

Крім поміщиків-дворян, на Волині, зростала кількість українців, які мали у своєму володінні земельні наділи від 50 й більше десятин. У той період серед землевласників краю, котрі володіли десятками тисяч десятин землі, почали з'являтися й представники промисловців, які купували землі в дворян, що розорилися. Таким чином, у землеволодіннях дворян-поміщиків наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулися значні зміни: як на території всієї імперії, так і Волині зокрема.

Найчисельнішу групу землевласників у Волинській губернії на початку ХХ ст. складали селяни. Станом на 1912 р. у губернії в сільській місцевості проживало більше 90 % населення. Середні селянські

наділи на Волині на одну рев'язьку душу населення становили: у колишніх поміщицьких селян – 4 десятини землі, у державних – 5,6 десятини [1, с. 126]. Однак у трьох повітах губернії, а саме: Володимир-Волинському, Ковельському та Овруцькому середні наділи були більшими й становили відповідно 5,24 десятини на одну рев'язьку душу [6, с. 287]. Однак у зв'язку із зростанням чисельності населення відбувся перерозподіл земельних наділів і станом на 1900 р. на одну рев'язьку душу колишніх поміщицьких селян припадало до 1,7 десятин землі. Одночасно зросла чисельність селян, які взагалі не володіли орною землею. Їх на Волині було 8,2 % [2, с. 25].

Стосовно середніх земельних наділів на одну селянську родину, то у різних повітах губернії вона була неоднаковою. Так, у Рівненському повіті на початку ХХ ст., як свідчать подвірні списки селян повіту, селянський двір володів у середньому від 9 до 11 десятин орної землі, крім цього, мав у своєму розпорядженні сіножаті, користувався випасами, які були у власності общини. В інших повітах селянські родини мали трохи більше чи менше землі. Крім тих селян, які мали сільськогосподарські угіддя, були й ті, що їх не мали. Такі селянські родини володіли, як правило, лише городами й становили найбіднішу частину сільського населення Волині.

Отже, на початку ХХ ст. у зв'язку з приростом населення ситуація у селі загострилася, що було викликане зменшенням кількості землі на одну рев'язьку душу населення, і в результаті погіршився рівень життя селян. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток товарно-грошових відносин у волинському селі гальмувався наявністю общини, яка перешкоджала селянам купувати й продавати землю, а вийти з її складу було непросто.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українських губерніях існувало три види селянського землеволодіння: подвірне, общинне та особисте. Найкращим для селян було особисте володіння землею: викупленою у поміщика чи держави (наділ), так і додатково купленої, або, як її в той час називали, «прикупки». Ця земля була у приватній власності чи власності товариства

при купівлі ділянки товариством (артіллєю). Це було зумовлено тим, що поміщики намагалися продати найкращі земельні ділянки повністю, а селяни не мали можливості їх одноосібно придбати, тому й купували їх спільно. На початку ХХ ст. громадська та артільна купівля землі складала майже половину з усіх 5 666 тис. десятин землі, тоді як одноосібна купівля до 10 десятин, що здійснювалася в основному селянами, становила трохи більше 5 % [7, с. 370].

При подвірному землеволодінні вся земля, яка переходила в наділ громаді при звільненні, ділилася на окремі ділянки, що передавалися у власність окремих селянських родин. Громада при цьому користувалася такими територіями, як площі, вулиці, озера тощо. Завідував подвірною ділянкою старший господар дому. У цьому випадку ділянки не передавалися за заповітом, а відбувалася лише зміна домовласника. Це майно також не передавалося у сплату боргу господаря дому чи членів його родини [7, с. 370].

При общинному господарюванні громада села як юридична особа володіла земельним наділом, передаючи його в тимчасове користування частинами сім'ям своїх членів. При цьому в особистій власності селянина була лише його присадибна ділянка, а общинні землі періодично переділялися. Однією з підстав переділу були суперечки між членами общини, які виникали досить часто, а отже часто відбувалися й переділи [7, с. 370-371].

Таким чином, при подвірному та общинному землеволодінні селяни не мали права обмінювати, дарувати свої земельні наділи. Це великою мірою ускладнювало розвиток капіталістичних відносин на селі. Тому проблема общинного землеволодіння стала особливо актуальною на початку ХХ ст. Ще однією причиною, гальмування розвитку селянських господарств були викупні платежі, які селяни продовжували сплачувати.

9 (22) листопада 1906 р. був опублікований указ під назвою «Про доповнення деяких настанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування». Публікація цього

закону поклала початок проведенню столипінської аграрної реформи. Вона була спрямована на подолання багатоукладності у сільському господарстві країни. Загалом це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства. Прем'єр-міністр Російської імперії П. А. Столипін – ініціатор цієї реформи, розумів, що однією з наважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства було те, що процес формування капіталістичних способів господарювання на селі відбувався дуже повільно. Тому всі столипінські законодавчі рішення мали на меті вирішити цю проблему, бо саме від цього залежав успіх реформи [8, с. 118-119].

Таким чином, основне завдання проведення столипінської аграрної реформи полягало в руйнуванні селянської общини, яка протидіяла капіталізації селянського сільського господарства. Важливим елементом цієї реформи було створення хутірського селянського господарства, що було можливим лише тоді, коли селяни зможуть самостійно розпоряджатися своїми земельними наділами. Однак у цьому плані були значні проблеми: для розселення селян хуторами потрібно було провести попередню розверстку надільної землі, що було зробити не так просто [9, с. 160].

Загалом під час проведення столипінської аграрної реформи за період із 1907 по 1915 рр. у Російській імперії вийшли з громад 2 478 232 домовласники. Вони становили 26 % всього селянства [9, с. 118].

Проте на території Волинської губернії станом на 1915 р. виділилися на відруби і хутори лише 35 836 господарств, що становило 11 % усіх селянських дворів [2, с. 51]. Отже, на Волині кількість селян, які погодилися виділятися на відруби й хутори, була нижчою, ніж у середньому по імперії.

Під час проведення столипінської реформи уряд здійснював також і кредитування селянських господарств. Так, для стимулювання травосіяння у Волинській губернії у 1913 р. на це було асигновано 75 тис. руб. На одне господарство видавалося по 25 руб., але лише при наявності довідки від агронома про доцільність позики. Такі довідки, як правило, отримували лише заможні селяни [10, с. 103].

Під тиском Першої російської революції 1905-1907 рр. Микола II видав указ згідно з яким з 1 січня 1906 р. викупні платежі колишніх поміщицьких і державних селян зменшувалися удвічі, а з 1.01.1907 р. вони припиняли їх виплачувати. З метою зменшення малоземелля селян, яке в країні набирало загрозливих масштабів, було дано розпорядження Селянському банку створити умови для купівлі малоземельними селянами земель [11, арк. 1-13в.]. Для надання їм допомоги у цій справі було створено повітові землевпорядні комісії [11, арк. 10].

Після початку проведення аграрної реформи кількість селян на Волині, які купували землю, зросла. У 1911-1913 рр. поміщики становили лише 2 % покупців землі, натомість селяни – 92 %. Серед продавців землі поміщики становили 21 %, селяни відповідно – 49 %, представники інших станів – 30 %. Однак ціни на землю у різних повітах губернії були різними. Вартість 1 десятини без посередництва Селянського банку в середньому складала 313 руб. Найдорожче коштувала земля у Рівненському повіті – 390 руб., найнижча була в Овруцькому повіті [4, с. 65].

Багато селян після початку столипінської реформи зверталися до повітових земельних комісій з проханням допомогти придбати землю за допомогою Селянського банку. Так, у 1907 р. селяни с. Баране Острозького повіту Волинської губернії за допомогою банку придбали у місцевого поміщика 635 десятин землі. Тоді ж придбав землю й ряд селянських родин з с. Новоставці цього ж повіту. Деякі селяни з вищеназваних та інших сіл Острозького повіту після придбання землі переселялися на відруби чи хутори [12, арк. 37зв.-38]. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших повітах губернії.

Таким чином, на території Волині після початку проведення столипінської аграрної

реформи зросла кількість селян, які купували землю. Одночасно серед продавців землі 49 % були селяни, що свідчить про процес посилення майнової диференціації селянства Волині.

За період з 1883 по 1912 р. у Волинській губернії 52 109 селян за посередництва Селянського банку придбали 221 764,5 десятин землі [13, с. 84]. Частина селян купували землю без посередництва цього банку.

Крім володіння землею на правах власності, частина селян брали її в оренду. Так, на початку XX ст. на Волині селяни орендували 145,2 тис. десятин землі, що становило 6,4 % всієї надільної землі [14, с. 56].

Стосовно обсягів орендованої землі, то це залежало від можливостей самої селянської родини. Так, в Острозькому повіті Волинської губернії, як свідчать дані місцевої землевпорядної комісії у 1907 р., селяни орендували в середньому від 1 до 5 дес. землі на родину. Найбільше землі орендували ті селяни, які у своєму володінні мали більше 8 десятин землі. Ті ж селянські родини, що мали малі земельні наділи або взагалі їх не мали орендували, як правило від 1 до 3-х десятин землі [15, арк. 7-8].

Неодноразово селяни, які орендували землю в поміщиків чи інших осіб, згодом купували її в свою власність, як це було в с. Стойло Острозького повіту, коли в 1907 р. 9 селян придбали у поміщика орендовану ними землю [12, арк. 39].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині у земельних відносинах спостерігалися зміни, спричинені проведенням столипінської аграрної реформи. Незважаючи на швидке зростання ціни на землю, кількість селян, які її купували, зростала. Однак одночасно з зменшенням поміщицьких землеволодінь, була частина селян, які також продавали свої земельні наділи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В. П. Теплицький. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 308 с.
2. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 385, оп. 1, спр. 10, арк. 57-58.

4. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – Вип.»30. – С. 60-71.
5. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / П. С. Олешко ; НАН України ; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 2001. – 17 с.
6. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, перераб. и доп. / П. А. Зайончковский. – М. : Просвещение, 1968. – 368 с.
7. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. Т. 1. – К. : Наукова думка, 2006. – 631 с.
8. Волковинський В. М. П. А. Столипін: з життя та державної діяльності / В. М. Волковинський, Ю. А. Левенць // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116-123.
9. Необходимость расселения хуторами // Хутор. – 1906. – № 2 – С. 159-162.
10. Гайдай Л. І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 100-106.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 1, арк. 1-1зв., 10.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 4, арк. 37зв.-39.
13. Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
14. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54-63.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 9, арк. 7-8.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Я. П. Цецик, 2012

Стаття надійшла до редколегії 27.02.2012